

Frank van den Heuvel &
Ronald Tinnevelt (red.)

Polarisatie en Perspectief

*Laveren tussen lastige vraagstukken en
lange tenen*



Eburon
Utrecht 2022

Het Thijmgenootschap, vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing, is opgericht in 1904 en draagt sinds 1947 de huidige naam, geïnspireerd op J.A. Alberdingk Thijm, literator, kunstkenner en cultuurdrager. Deze vereniging van christelijke intellectuelen zet zich in voor wetenschappelijke publicaties met een actueel, levensbeschouwelijk accent. Voor lidmaatschap zie de laatste pagina.

Bestuur Thijmgenootschap

Prof. dr. Wim B.H.J. van de Donk, voorzitter

Prof. dr. Eelke de Jong, vice-voorzitter

Eefje de Gelder MSc MA, secretaris

Drs. Roland E.C. van der Pluym, penningmeester

Prof. dr. Gabriël J.M. van den Brink

Drs. Maria J.Th. Martens

Annemiek M. Schilpzand MSc, LLM

ISBN 978-94-6301-417-5

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht

www.eburon.nl

Omslagontwerp: Brigitte Slangen

© 2022 de auteurs / Thijmgenootschap. Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende..

Inhoud

FRANK VAN DEN HEUVEL & RONALD TINNEVELT	
Inleiding: polarisatie en perspectief	7
JACQUELIEN VAN STEKELENBURG	
Polarisatie: van wrijving tot glans?	17
ANDREAS KINNEGING	
Polarisatie in verleden en heden: oorzaken en remedies	39
FRANK A.M. VAN DEN HEUVEL	
Polarisatie, pacificatie en perspectief: Niet de verzuiling of de ontzuiling is het probleem, maar de herzuiling	67
RONALD TINNEVELT	
De democratische rechtsstaat en de lokkende stemmen van de sirenen	89
FEMKE E. BAKKER	
<i>Let's agree to disagree</i> : tolerantie als politiek instrument tegen polarisatie	119
RENS VLIEGENTHART	
Polarisering: de schuld van (sociale) media?	137
MARLIES HONINGH	
Opnieuw leren twisten: over het gebrek aan debat in het onderwijs	153
Over de auteurs	173

Inleiding: polarisatie en perspectief

Op het moment dat we dit schrijven vindt de tweede ronde van de presidentsverkiezingen in Frankrijk plaats. Een politieke strijd tussen kandidaten met tegenstrijdige visies op de wereld. Twee kandidaten die niet alleen voor verdeeldheid zorgen – gehaat door sommigen, geliefd door anderen – maar die ook de verscheurdheid in de samenleving belichamen. Marine Le Pen lijkt haar stemmen sterker te halen uit de landelijke departementen en de oude industriesteden, bij arbeiders en degenen die in economische onzekerheid leven of zich buitengesloten voelen. Emmanuel Macron in Parijs, de andere grote steden en bij degenen met een grotere mate van economische zekerheid. Toch is er ook een grote groep van Fransen die enkel op Macron gaan stemmen omdat ze Le Pen niet als president willen of die niet gaan stemmen uit onvrede met zowel Macron als Le Pen. Ze willen niet nogmaals vijf jaar Macron, maar willen ook niet dat het land ‘afglijdt’ naar het op te veel punten extreem rechts. Zij hebben hoop, willen verandering maar wel op een verantwoorde manier.

Verdeeldheid en onvrede, hoop en perspectief, kunnen soms dicht bij elkaar liggen. Polariserende situaties kenmerkt echter niet alleen de presidentsverkiezingen in Frankrijk maar ook de politieke situatie in veel andere landen. Zo is in de Verenigde Staten al enkele decennia sprake van een tweestrijd, een strijd tussen twee culturen, tussen *Blue States* en *Red States*, *Coast* en *Heartland*, *liberals* en *conservatives*. Hoogtepunten van deze strijd zagen we in november 2017 toen Donald Trump werd verkozen tot president en vier jaar later toen zijn aanhang het Capitool bestormde. De Amerikaanse sociaalpsycholoog en schrijver Jonathan Haidt zei het recentelijk scherp in een interview in *NRC-Handelsblad* toen het over de cancelcultuur ging: ‘Kijk, we

hebben in Amerika twee politieke partijen, waarvan er één knettergek is geworden. De huidige Republikeinse partij heeft niets meer te maken met het prudente conservatisme van denkers als Edmund Burke. Die partij heeft geen enkel respect voor de Grondwet. Toch blijven ze verkiezingen winnen. Hoe komt dat? Omdat progressieven alle relevante culturele posities in handen hebben en daar afwijkende meningen uitsluiten. Aan de universiteiten, in het onderwijs, media, technologie, kunsten, Hollywood. Het zijn allemaal onderafdelingen geworden van een progressieve orthodoxie. Amerikanen zien het gebeuren, ze walgen ervan – en daarom blijven republikeinen verkiezingen winnen, ook al is hun partij een ware verschrikking.²

In vergelijking met de Verenigde Staten is Nederland veel minder gepolariseerd. Dat neemt echter niet weg dat een vergelijking tussen 2019 en 2021 volgens Eelco Harteveld toont dat ook in Nederland polarisatie substantieel is toegenomen. ‘Rond alle onderwerpen’ zijn Nederlanders volgens hem ‘ijziger gaan denken over politieke tegenstanders’.³ Een tussenkop uit een WRR-rapport uit 2017 over maatschappelijke scheidslijnen verwoordt het achterliggende probleem op heldere wijze: ‘Mensen zien de wereld niet meer hetzelfde!’. Gezond en stabiel samenleven wordt bemoeilijkt indien maatschappelijke scheidslijnen ertoe leiden ‘dat mensen totaal verschillende beelden ontwikkelen van de werkelijkheid’.⁴ Nu – bijna 5 jaar later – blijft deze zorg bestaan. Bijna alle vraagstuk lijken tegenwoordig verdeeldheid op te kunnen roepen. Bij financieel-economische kwesties zoals vermogen, lonen, belastingen en geld worden de puissant rijken vaak tegenover de mensen onder de armoedegrens geplaatst. Bij het energie- en klimaatvraagstuk worden mensen die niet meteen stante pede alles willen wat de scherp acterende milieubeweging nastreven als klimaatontkenners getypeerd terwijl iedereen die stevige stappen wil zetten op het vlak van klimaatbeleid als klimaatdrammer wordt weggezet. De Corona-periode leek alles nog verder op scherp te zetten. Tegenstellingen, strijd en kampen

drongen vriendengroepen, families en gezinnen binnen met de app-groep als strijdtoneel van scherpe discussies en ongefundeerde algemeenheden. De strakke pandemiebestrijder gooide onze vrijheidsrechten te grabbel en was een slaaf van de overheid, de criticus van de coronawet werd in de wapen-hoek geduwd. De nuance was zoek en de strijd intens. Een strijd die nog verergerd leek te worden door de wijze waarop deze onderwerpen in de sociale media en de talk-shows aan bod kwamen.⁵

Toch moeten we ervoor waken om polarisatie meteen als een probleem te typeren. Voor een gezonde samenleving is een zekere mate van spanning en verdeeldheid nodig, bijvoorbeeld om ‘botsende standpunten, scheidslijnen, conflicterende belangen helder te maken’ of om voor maatschappelijke veranderingen te zorgen.⁶ Polarisation kan met andere woorden een positieve werking hebben op de vormgeving en inrichting van de samenleving. Het probleem is echter dat negatieve polarisatie onze democratische rechtsstaat evengoed kan ondergraven: ‘Onder de huidige omstandigheden lijkt het misschien weinig urgent en misschien zelfs omgepast om ons druk te maken over ons politieke systeem en onze politieke cultuur. Maar niets is minder waar. Dit is juist het moment om ons te bezinnen op de manier waarop wij in liberale democratieën politiek bedrijven.’⁷ De voorliggende bundel wil zich op deze ontwikkeling en problemen richten door twee thema’s centraal te stellen: polarisatie en perspectief. Ja, er is polarisatie in samenleving en politiek – ook in Nederland – maar er is ook nood aan perspectief; oplossingen die de samenleving bijeenhouden en tegenstellingen tussen groepen kunnen verminderen of voorkomen.⁸

POLITIEK DEN HAAG VERSCHROMPELT

Hoe dit op het niveau van wetgeving en bestuur kan uitwerken zien we nu ook in politiek Den Haag. Fragmentatie en polarisatie werken elkaar in de hand. Na verzuiling en

ontzuiling dreigt nu een periode van herzuiling en hernieuwde versnippering aan te breken. We hebben twintig partijen in de Tweede Kamer die allemaal ruimte en tijd nodig hebben om hun eigen punt te maken. Een belangrijk verschil met de periode van de verzuiling in Nederland is dat toen aan de top van de zuilen overleg plaats vond, de leiders van de groepen spraken met elkaar. Logisch, want het land moest wel bestuurd worden. Voor dat overleg is nu veel minder ruimte waardoor polarisatie versterkt kan worden en politieke patstelling in het parlement kan ontstaan.⁹

Door fragmentatie en versplintering zijn Tweede Kamerleden veel meer dan vroeger gericht op plenaire debatten en publiciteit buiten het parlement – daar waar ze gezien kunnen worden – en besteden ze minder tijd aan vergaderingen en debatten in de Kamercommissies.¹⁰ Aan de ene kant is dat logisch omdat kleine politieke fracties simpelweg te weinig mensen hebben om alle commissievergaderingen te volgen waar veel van het voorbereidende werk voor de plenaire debatten plaatsvindt. Keuzes moeten gemaakt worden. Het gevolg is anderzijds echter wel dat kleine fracties – maar dit geldt ook voor de grotere fracties – voor die commissievergaderingen kiezen die dichtbij hun interesse, comfortzone liggen en die hun achterban en profiel raken. Partijen kiezen vaker voor ‘hun’ onderwerp, ‘hun’ commissie, ‘hun’ debat met mogelijk strijd en polarisatie als gevolg omdat het zoeken naar een compromis in de commissievergadering ontbreekt. Politici lijken bij voorkeur op te treden tijdens grote debatten in de plenaire zaal, uiten zich in scherpe bewoordingen en mogen dezelfde avond aanschuiven bij één van de talkshows om hun provocaties te duiden en uit te bouwen. En het parlement? Het gevaar bestaat dat dit vooral een theater in de slechte zin van het woord dreigt te worden. Het midden, het compromis, de nuance, de oplossing staat niet voorop. Er zijn in de Tweede Kamer steeds meer tegenstellingen: groot versus klein, kabinet tegenover oppositie, centrum

strijdend tegen de flanken en brede afweging in plaats van dat ene issue. Het integrale belang, het brede overzicht lijkt daardoor soms te ontbreken.

HET EIGENE ALS BAKEN, UITVERGROTING EN POLARISATIEPUNT

De scherpste polarisatie in de samenleving lijkt zich vandaag op het vlak van ideologie en identiteit af te spelen. In zijn rede voor een conferentie over 'Perspectieven in polarisatie' zegt Hans Boutellier daar het volgende over: 'Het Westen verkeert in een identiteitscrisis. Deze vertaalt zich in identitaire strijd. Denk daarbij aan de Black Lives Matter-beweging, islamitisch fundamentalisme, extreem nationalisme, maar ook #MeToo-feminisme en boerenprotest.'¹¹ Waar het bij de eerder genoemde voorbeelden nog mogelijk is tot een vergelijk, een middeling, te komen, is dat bij vraagstukken die identiteit en ideologie als inzet hebben een stuk lastiger. Opnieuw Boutellier: 'Wie ik ben bepaal ik in relatie tot anderen: overeenkomsten en verschillen. Dat is diversiteit. De politisering daarvan kan al gauw leiden tot tegenstellingen, en die kunnen leiden tot conflict ... en uiteindelijk tot vijandschap.'¹² Ook Harteveld benadrukt de rol van identiteit en morele waarden: 'De meeste affectieve polarisatie zie ik in mijn studie nu rond het thema gender. Dit raakt voor beide kampen direct aan hun identiteit en morele waarden. Maar klimaat en corona raken ook een gevoelige snaar. Voor- en tegenstanders van maatregelen ervaren deze allebei als existentiële dreigingen.'¹³ Identiteitsvraagstukken, vragen over wie wij als gemeenschap zijn, zijn lastig weg te polderen. Respect voor elkaars mening en individuele waardigheid is de oplossing, maar tolerantie is te vaak een dun laagje vernis van knarsetandend gedogen; tegen heug en meug.

Dat mensen hun identiteit, het eigene, het herkenbare, het nabije steeds meer koesteren is logisch. De wereld wordt groter, minder overzichtelijk en minder begrijpelijk.

Men zoekt houvast. Een grotere Europese Unie betekent eenheid, maar ook verwatering. En dan gaat men het eigen land, de regio de eigen taal missen. Men is dan niet zozeer tegen de ander, tegen de andere cultuur als wel dat men de eigen sfeer koestert, uitvergroot en als het vertrouwde ziet. Afzetting tegenover de andere cultuur of tegenover de mondialisering met haar eenvormigheid is dan de tegenpool. Groepen bijten zich vast in dit eigen gelijk.

Polarisatie in de politiek zien we dagelijks, maar is uiteindelijk een gevolg van polarisatie in de samenleving.¹⁴ Mensen uit verschillende groepen mensen komen elkaar in het dagelijkse leven steeds minder tegen. Zij leven in bubbels en de moderne logistiek en arena's versterken dat. En zeker, vroeger was ook sprake van een eigen belevingswereld en waren er ook gescheiden klassen, maar toch waren er ook plekken waar men elkaar tegenkwam, los van afkomst, denk aan kerken, sportclubs of zelfs aan de dienstplicht. Wat moeten we hier tegenover zetten? Het tegengaan van negatieve polarisatie vraagt meer dan het creëren van gedeelde ruimtes – plaatsen waar mensen elkaar ontmoeten en met elkaar in contact komen. Volgens Harteveld moeten politieke leiders vooral 'een gemeenschappelijke identiteit benadrukken'.¹⁵ Een identiteit die tegenstellingen kan overstijgen: zoals 'hoog opgeleid-laag opgeleid, jong-oud, gevestigden-nieuwkomers, elite-volk, seculieren-religieuzen, milieuactivisten-klimaatontkenners'.¹⁶ Geen 'nieuw groot verhaal' volgens Boutellier maar 'werken aan *wederkerige praktijken waarin gemeenschappelijkheid kan verschijnen als emergent effect van de meerstemmigheid*' en het blijven voeren van een gesprek over het belang en de inhoud van de rechtsstaat die we delen.¹⁷

VRAAGSTUKKEN VRAGEN MEER DAN POLARISATIE

Polarisatie kan zoals gezegd functioneel zijn. Het brengt de uitersten aan de oppervlakte en van daaruit kunnen burgers, partijen, organisaties en wetenschappers gaan

werken aan verbinding en oplossingen. Welke zijn de grote vraagstukken van vandaag? Die liggen, zoals we hiervoor al grotendeels hebben gezien, in ieder geval op vier terreinen. Allereerst het culturele vraagstuk: hoe gaan we met elkaar om en welke ruimte gunnen we elkaar. Dat gaat verder dan tolerantie. Het vraagt respect voor elkaars leven en hoe men dat wil inrichten. Ook minder moralisme, elkaar de maat nemen en spreken over goed of fout. Het tweede vraagstuk gaat over financiën, economie en bestaanszekerheid. Het zijn de verdelingsvraagstukken, waarbij gelaveerd moet worden tussen markteconomie, solidariteit en overheidsingrijpen. Denk aan de arbeidsmarkt, sociale zekerheid, fiscaliteit, inkomens- en vermogenspolitiek. Naast culturele onderwerpen zijn ontsporingen op deze gebieden voedingsbodem voor onenigheid, populisme en polarisatie. Het derde vraagstuk is hoe we de vierkante meters in Nederland gaan inrichten in de komende decennia. Dit raakt wonen, infrastructuur, energie, landbouw en natuur. Dan komen we ook weer bij culturele en financiële vraagstukken, maar dan concreter. Plannen en zeker keuzes leiden hier potentieel tot polarisatie. Tot slot de internationale wereld van geopolitiek en internationaal optreden. De geopolitiek raakt meteen ook het verhaal van energie en grondstoffen, van mensenrechten en bestaansveiligheid, van economie en armoede. Ook over de aanpak van deze thema's bestaat heftig debat en conflict. Zelfs een ogenschijnlijk eenvoudig te duiden oorlog – de inval van Rusland in Oekraïne – leidt tot polarisatie binnen de Verenigde Naties, de Europese Unie en tussen mensen wereldwijd.

TERUG NAAR DE FRANSE VERKIEZINGEN

In Frankrijk is de verkiezingsstrijd inmiddels beslist. President Macron blijft aan de macht, maar daarmee verdwijnt de polarisatie niet, het politieke landschap is en blijft vooralsnog verdeeld. Eigenlijk is het voor Macron lastiger dan

vijf jaar geleden toen hij nog een onbeschreven blad was. Toen begon hij op nul, nu met een achterstand: eerst moeten twijfel en scepsis worden weggenomen, moeten de missers van de afgelopen jaren worden rechtgezet. Bovendien kunnen de stemmer van het Le Pen-kamp niet eenvoudigweg als dom, racistisch of rancuneus worden weggezet. Daarvoor is de maatschappelijke ontevredenheid te groot en blijft een grote voedingsbodem voor populistische politiek bestaan. Verbeelding, perspectief en effectief beleid zijn nodig – op het vlak van de economie, huisvesting, werkgelegenheid, duurzaamheid en internationale politiek. Voor Nederland geldt een soortgelijke les, ook hier moet duidelijk aandacht zijn voor polarisatie en perspectief. De voorliggende bundel wil daarom niet alleen bijdragen aan een verbreding van inzicht in het probleem van polarisatie maar ook in de mogelijke oplossingen daarvoor.

NOTEN

- 1 S. de Jong, Interview 'We verkeren in een grote culturele verwarring', *NRC* 31 maart 2022.
- 2 Zie tevens: J. Haidt, *The Righteous Mind. Why good People are Divided by Politics and Religion*. Londen: Penguin 2012; G. Lukianoff en J. Haidt, *The Coddling of the American Mind. How Good Intentions and Bad Ideas are Setting up a Generation for Failure*. New York: Penguin 2018.
- 3 <https://www.uva.nl/shared-content/faculteiten/nl/faculteit-der-maatschappij-en-gedragswetenschappen/nieuws/2022/02/polarisatie-in-nederland-hoe-verdeeld-zijn-we.html>
- 4 W. Tiemeijer, *Wat is er mis met maatschappelijke scheidslijnen?* Den Haag: WRR 2017, 109.
- 5 Voor een genuanceerde beantwoording van de vraag of toenemende polarisatie ook werkelijk te maken heeft met of te wijten is aan een sterk veranderend

- medialandschap, zie de bijdrage van Rens Vliegthart in deze bundel.
- 6 J. Verloove, R. van Wonderen en H. Felten, *Theorieën en aanpakken van polarisatie*. Kenniscentrum Integratie & Samenleving (KIS) 2020, 4.
 - 7 M. Rooduijn, Democratie verdedigen en houden, *NRC* 11 maart 2022.
 - 8 Verloove, *Theorieën en aanpakken van polarisatie*, 3.
 - 9 Voor een analyse van polarisatie in verband met verzuiling, ontzuiling en herzuiling, zie de bijdrage van Frank van den Heuvel in deze bundel.
 - 10 *NRC-Handelsblad*, Kamerleden staan niet in de rij om deel te nemen aan belangrijk commissiewerk, 18 april 2022
 - 11 H. Boutellier, *Polarisatie in perspectief: De identitaire strijd om de sociale verbeelding*, <https://www.kis.nl/artikel/polarisatie-perspectief-de-identitaire-strijd-om-de-sociale-verbeelding>.
 - 12 *Ibidem*.
 - 13 <https://www.uva.nl/shared-content/faculteiten/nl/faculteit-der-maatschappij-en-gedragswetenschappen/nieuws/2022/02/polarisatie-in-nederland-hoe-verdeeld-zijn-we.html>.
 - 14 Zie de bijdrage van Jacquelin van Stekelenburg in deze bundel voor een sociologische analyse van polarisatie in samenleving en politiek.
 - 15 <https://www.uva.nl/shared-content/faculteiten/nl/faculteit-der-maatschappij-en-gedragswetenschappen/nieuws/2022/02/polarisatie-in-nederland-hoe-verdeeld-zijn-we.html>
 - 16 H. Boutellier, *Het nieuwe Westen. De identitaire strijd om de sociale verbeelding*. Amsterdam: Van Gennep 2021, 156.
 - 17 *Ibidem*, 161.

Polarisatie: van wrijving tot glans?

In 2009 brengt de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) het advies *Polarisatie: bedreigend en verrijkend* uit, waarin ze de conflictueuze en verbindende eigenschappen van polarisatie uiteenzetten. Een tijdlang hebben wij ons land gezien als een rustige poldersamenleving. Er werd naar compromissen gezocht zonder dat het tot scherpe discussies of stemverheffing kwam. Inmiddels is dat beeld veranderd. Tegenstellingen worden niet alleen vrijuit benoemd, maar ook uitvergroot – net zoals dat bijvoorbeeld in de jaren zestig en tachtig van de vorige eeuw het geval was. Er wordt weer volop gepolariseerd. We zien dat mensen uit de ene bevolkingsgroep zich scherp uitlaten over andere groepen. Vooral thema's als Zwarte Piet, vaccinatie, vuurwerk, en edelherten in de Oostvaardersplassen, juist heel concrete punten, zetten voor- en tegenstanders scherp tegenover elkaar. Tegen de achtergrond van mondialisering en digitalisering zijn de tegenstellingen niet alleen groter maar ook zichtbaarder geworden.

Verscherpte tegenstellingen zien we ook in de politiek. De verschillen tussen partijen worden scherper gemarkeerd, en de debatten zijn feller. Politici zoeken naar manieren om met de nieuwe toon in de discussie om te gaan. Ook bepalen ze opnieuw hun positie nu onderwerpen die lange tijd niet besproken werden dankzij de polarisatie weer op de agenda staan. Tegelijk worden in het gepolariseerde debat nieuwe onderwerpen taboe verklaard. Ook in de media, zowel social media als traditionele media, is polarisatie zichtbaar. In sociale media zien we hoe mensen elkaars mening beïnvloeden. De algoritmen die Facebook en Google gebruiken, bepalen welke informatie mensen te zien krijgen. Vaak is dat informatie die een opvatting